

RWANDA – TRZY DEKADY PO LUDOBÓJSTWIE: NARRACJA SUKCESU CZY PRAWDZIWE POJEDNANIE? KRYTYCZNYM OKIEM NA PROCES REKONCYLIACJI

Wprowadzenie

Historia Rwandy, niewielkiego państwa położonego w środkowo-wschodniej Afryce, jest nierozzerwalnie związana z tragicznymi wydarzeniami z 1994 roku. W wyniku konfliktu wewnętrznego i ludobójstwa zginęło (szacunkowo) od 0,5 do 1 mln osób, a ponad 2 mln wyjechało do sąsiadujących państw. Większość ofiar stanowili przedstawiciele Tutsi, choć śmierć ponieśli także przedstawiciele Hutu i Twa. Co charakterystyczne dla konfliktu rwandyjskiego, sprawcami większości zbrodni byli cywile, którzy (pod wpływem wielu czynników) masowo zaangażowali się w działania przestępcze, atakując swoich sąsiadów, przyjaciół oraz krewnych¹. Okres ludobójstwa nierzadko opisywany był przez świadków i ocalałych w kategoriach apokaliptycznych, zaś samo państwo porównywane było do „krajiny chodzących duchów”². Analogie te ukazują ogrom traumy oraz cierpienia ofiar, a także wielkość upadku społecznego, jaki miał wówczas miejsce³.

Po odniesieniu zwycięstwa w lipcu 1994 roku, Rwandyjki Front Patriotyczny (ang. Rwandan Patriotic Front, dalej: RPF) stanął przed zadaniem, które wydawało się niemożliwe do zrealizowania: przeprowadzenie państwa przez okres transformacji oraz przywrócenie pokoju w podzielonym i strauumatyzowanym społeczeństwie⁴. Zaznaczyć należy, że w okresie pokonfliktowym proces rekonyliacji (pojednania) jest jednym z najważniejszych elementów odbudowy⁵, a jednocześnie stanowi

¹ A. Smeulers, L. Hoex, *Studying the Microdynamics of the Rwandan Genocide*, „British Journal of Criminology” 2010, vol. 50(3), s. 435.

² Zob. m.in. R. Dallaire, *Shake Hands with the Devil: The Failure of Humanity in Rwanda*, London Arrow Books, 2024. Zob. także materiały prasowe, m.in. P. Gaurevitch, *After the Genocide*, „The New Yorker”, 18.12.1995.

³ T. McNamee, *Such a Long Journey: Peacebuilding After Genocide in Rwanda*, [w:] *The State of Peacebuilding in Africa. Lessons Learned from Peacemakers and Practitioners*, red. T. McNamee, M. Muyangwa, Pub. Palgrave MacMillan 2021, s. 382.

⁴ M. Myl, *Reconciliation processes in Rwanda: the importance of tradition and culture for transitional justice*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2020, vol. 11, s. 86.

⁵ P. Seils, *The Place of Reconciliation in Transitional Justice. Conceptions and Misconceptions*, The International Center for Transitional Justice 2017, s. 3; *The rule of law and transitional justice in conflict and post conflict societies*, Report of the UN Secretary General, 2004, S/2004/615, para. 8.

jedno z jego największych wyzwań. Rozumienie oraz przebieg rekuncyliacji zależy bowiem od wielu czynników, w tym od kultury, religii, kontekstu politycznego i historycznego danego społeczeństwa, a także od natury i skali samych naruszeń⁶. Może być procesem zainicjowanym odgórnie (np. przez liderów politycznych) lub oddolnie (np. przez członków społeczności)⁷. W przypadku Rwandy i narodu rwandyjskiego proces pojednania jawił się jako niezwykle długi i skomplikowany, miał bowiem obejmować działania w wymiarze indywidualnym i kolektywnym. Nowy rząd musiał uwzględnić zarówno potrzeby ofiar (które próbowały uporać się ze swoją traumą i cierpieniem), sprawców (którzy obawiali się zemsty) oraz całego społeczeństwa (które wymagało odbudowania więzi)⁸. Komentatorzy polityczni oraz prawni tego okresu prognozowali, że Rwanda będzie potrzebować kilku pokoleń, aby w pełni się pojednać i odbudować, choć i to wydawało się arcytrudnym do zrealizowania scenariuszem.

Tymczasem, 30 lat po zakończeniu okresu ludobójstwa, w Rwandzie coraz wyraźniej i pewniej słychać twierdzenia o jedności narodu i odbudowie państwa. 7 kwietnia 2024 roku rozpoczęło się w Rwandzie święto XXX Kwibuke (w jęz. kinyarwanda „pamięć”), a więc czas żałoby i refleksji nad przeszłością oraz okres upamiętniania ofiar ludobójstwa. Oczywiście wielu zwrócone były na Paula Kagame, prezydenta Rwandy, pełniącego urząd od marca 2000 roku (lidera RPF oraz wiceprezydenta w latach 1994–2000). W swojej mowie inauguracyjnej Kwibuke nie tylko odniósł się on do trudnej historii swojego państwa, ale przede wszystkim podkreślił, że naród rwandyjski zdołał się pojednać i wziąć przyszłość w swoje ręce⁹. Polityk wskazał, że Rwanda od trzech dekad kroczy ku integralności, przebaczeniu i kultywowaniu pamięci, realizując politykę „nigdy więcej”, a także urzeczywistniając wizję nowego, silnego i rozwijającego się państwa.

⁶ L. Kriesberg, *Changing forms of coexistence*, [w:] *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*, red. M. Abu-Nimer, New York 2001, s. 48; A. Molenaar, *Gacaca: Grassroots Justice After Genocide. The Key to Reconciliation in Rwanda?*, Leiden 2005, s. 31. Zob. więcej: A. Rigby, *Justice and Reconciliation – After the Violence*, Boulder 2001; D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse, *Reconciliation After Violent Conflict*, Stockholm 2003.

⁷ D. Bar-On, *Reconciliation Revisited for More Conceptual and Empirical Clarity*, [w:] *Darkness at Moon. War Crimes, Genocide and Memories*, red. J. Bec-Neumann, Sarajevo 2007, s. 81; D. Bar-Tal, G. H. Bennik, *The Nature of Reconciliation as an Outcome and a Process*, [w:] *From Conflict Resolution to Reconciliation*, red. Y. Bar Simon Tov, Oxford 2004, s. 27.

⁸ E. Staub, *Building a Peaceful Society: Origins, Prevention, and Reconciliation after Genocide and Other Group Violence*, „American Psychologist” 2013, vol. 68(7), s. 576; S. Buckley-Zistel, *Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post Genocide Rwanda*, „Africa” 2006, vol. 76(2), s. 131.

⁹ Reuters, <https://www.reuters.com/world/africa/rwandas-president-leads-genocide-commemoration-30-years-2024-04-07/> [dostęp: 11.01.2025].

Słowa Paula Kagame, wypowiedziane w 30. rocznicę zakończenia ludobójstwa, stały się przyczynkiem do zbadania, w jaki sposób w Rwandzie prowadzony jest proces rekuncyliacji oraz jakie narzędzia są stosowane. W pierwszej kolejności analizie poddana zostanie wizja „Nowej Rwandy” – odbudowanego państwa zamieszkiwanego przez wzorowych obywateli. Następnie uwaga skupiona będzie na sposobie wykorzystania edukacji oraz prawa do kreowania określonej narracji o przeszłości, teraźniejszości oraz przyszłości. Na koniec, podjęta zostanie próba odpowiedzi na pytanie, czy społeczeństwo rwandyjskie faktycznie uporało się z traumatyczną historią i osiągnęło pojednanie, czy może jednak w Rwandzie realizowana jest jedynie narracja sukcesu.

1. „Nowa Rwanda” oraz „rwandyjskość”

Pełne zwycięstwo militarne Rwandyjskiego Frontu Patriotycznego pozwoliło jego zwolennikom na konsolidację władzy w całym państwie oraz na określenie politycznej i społecznej wizji pokonfliktowej Rwandy¹⁰. Misja ta była niezwykle trudna – społeczeństwo rwandyjskie było bowiem silnie strauumatyzowane, pełne podziałów, nieufności oraz różnych oczekiwań względem nowej władzy. Wierzone jednak, że rządzący sprostają zadaniu i przeprowadzą Rwandę oraz jej mieszkańców przez trudny proces transformacji.

Początkowo Rwandyjski Front Patriotyczny zaprosił do rozmów nad przyszłością państwa przedstawicieli lokalnych społeczności; szybko jednak okazało się, że wszelkie spotkania i debaty były w pełni kontrolowane przez partię¹¹. Przykładem takiego działania mogą być tzw. dyskusje w wiosce Urugwiro, które odbywały się od maja 1998 roku do marca 1999 roku z inicjatywy prezydenta Pasteura Bizimungu. Podczas tych konsultacji poruszano wiele istotnych kwestii dla przyszłości Rwandy, w tym: przebieg procesu transformacji, poszukiwanie i realizowanie nowych rozwiązań demokratycznych oraz włączenie dobrobytu społecznego do głównego nurtu polityki¹². Wśród priorytetów znalazła się także (a może przede wszystkim) konieczność pojednania oraz zbudowania nowego społeczeństwa¹³. Potrzeby te, choć artykułowane przez reprezentantów lokalnych społeczności, były jednak interpretowane w konkretny sposób oraz

¹⁰ T. McNamee, *Such a Long Journey...*, s. 383.

¹¹ J. P. Kimonyo, *Transforming Rwanda: Challenges on the Road to Reconstruction*, London 2019, s. 146.

¹² *Report on the Reflection Meetings held in the Office of the President from May 1998 to March 1999*, Office of the President of the Republic of Rwanda, Kigali, Rwanda.

¹³ *15 Years of Unity and Reconciliation process in Rwanda: The ground covered to date*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2009, s. 7; *Background of National Unity and Reconciliation Commission*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2010, s. 3–5.

dostosowywane do wymogów i wizji Rwandyjskiego Frontu Patriotycznego. Dominacja polityczna i społeczna tej partii była (i wciąż jest) niezaprzeczalna, zaś jej legitymacja do kształtowania procesu rekonyliacji nie była w ogóle kwestionowana¹⁴. Upatrywano ją w wartościach, tradycji oraz w roli, jaką RPF miał odegrać w zakończeniu okresu ludobójstwa. Zwycięstwo militarne partii było gloryfikowane na dużą skalę oraz przedstawiane w kategorii „wyzwolenia”¹⁵. Co równie ważne, wiodącą rolę Rwandyjskiego Frontu Patriotycznego w procesie pojednania przeciwstawiano siłom i wpływom zewnętrznym, które (zgodnie z prowadzoną narracją) miały ignorować potrzeby i oczekiwania obywateli Rwandy. Paul Kagame od początku swoich rządów (początkowo jako wiceprezydent, potem jako głowa państwa) konsekwentnie podkreślał, że odbudowa Rwandy wymaga jedności społeczeństwa rwandyjskiego oraz przyjęcia przez jego członków odpowiedniego sposobu myślenia, co miało być niezrozumiane lub ignorowane przez zewnętrzne podmioty¹⁶.

Proces rekonyliacji początkowo był wprowadzany oraz realizowany w sposób niezorganizowany i nieformalny; przez kilka lat działania nie były ujęte w żaden oficjalny program czy plan polityczny¹⁷. Ostatecznie w 1999 roku powołano do życia Narodową Komisję Jedności i Pojednania (ang. National Unity and Reconciliation Commission, dalej: NURC), której celem było doradzanie rządowi w kwestiach związanych z procesem rekonyliacji, prowadzenie badań i edukowanie społeczeństwa w zakresie pojednania. Powołanie Komisji zrodziło szereg wątpliwości. Pojawiały się bowiem głosy, jakoby jej utworzenie miało na celu przede wszystkim spełnienie oczekiwań zagranicznych organizacji (a tym samym zahamowanie ich działań względem Rwandy)¹⁸ i/lub zapobiegnięcie utworzeniu umiędzynarodowionej komisji z większymi (aniżeli NURC) uprawnieniami prawotwórczymi¹⁹.

¹⁴ F. Reyntjens, *Rwanda ten years on: from genocide to dictatorship*, „African Affairs” 2004, vol. 103, s. 180; S. Vadeinste, *Rwanda: dealing with genocide and crimes against humanity in the context of armed conflict and failed political transformation*, [w:] *Buying the Past: Making Peace and Doing Justice after Civil Conflict*, red. N. Biggar, Washington 2001, s. 228.

¹⁵ Zob. więcej: A. Purdekova, *Making Ubumwe: Power, state and camps in Rwanda's unity-building project*, Oxford and NYC 2015.

¹⁶ Zob. m.in. P. Kagame, *Rwanda's Democracy is Still the Model for Africa*, „Financial Times”, 19.08.2010.

¹⁷ J. Melvin, *Reconciling Rwanda. Unity, nationality and state control*, London 2015, s. 68.

¹⁸ Zob. m.in. F. Reyntjens, S. Vadeinste, *Rwanda: an atypical transition*, [w:] *Roads to Reconciliation*, red. E. Skaar, S. Gloppen, A. Suhrke, Oxford 2005, s. 103. Przebieg procesu rekonyliacji w Rwandzie śledzony był przez międzynarodowe agencje oraz organizacje, które wzywały rząd rwandyjski do podjęcia określonych kroków w celu uzyskania pojednania społecznego. Zob. m.in. *Memorandum*, UN Refugee Agency, International Colloquium on Post-Conflict Reconstruction Strategies, Austria, June 1995.

¹⁹ B. Oomen, *Donor-driven justice and its discontents: the case of Rwanda*, „Development and Change” 2005, vol. 36, s. 897.

Niezależnie jednak od tych kontrowersji, Komisja stała się ważnym i aktywnym podmiotem w procesie pojednania (jej istnienie i kompetencje zostały potwierdzone w Konstytucji Rwandy z 2003 roku²⁰) i po dziś odgrywa wiodącą rolę w realizowaniu rządowej idei jedności.

Program rekonyliacji Narodowej Komisji Jedności i Pojednania od samego początku realizował ideę budowania „Nowej Rwandy” – państwa i społeczeństwa zgodnego z wizją i polityką rozwojową Rwandyjskiego Frontu Patriotycznego²¹. Jest to model państwa, w którym pochodzenie etniczne nie ma w ogóle znaczenia, zaś czynnikami jednoczącymi naród jest wspólny język, religia, kultura, wizja przyszłości oraz spajające przywództwo²². Jedność narodowa jest natomiast rozumiana jako zintegrowane wartości i postawy, wolne od nienawiści etnicznej i zbrodniczej ideologii²³. „Nowa Rwanda” ma być zamieszkiwana przez Rwandyjczyków, którym obce są podziały na Tutsi, Hutu czy Twa. NURC konsekwentnie podkreśla, że taka koncepcja państwa sięga korzeniami do okresu przedkolonialnego (w tym czasie mieszkańcy Rwandy mieli nie wyodrębniać pochodzenia etnicznego), zaś wszelkie różnice oraz nienawiść z nimi związana są rezultatem wpływów zewnętrznych²⁴. Podobna narracja przekazywana była również przez inne organy państwowe²⁵, a także znalazła odzwierciedlenie w ustawie zasadniczej. W treści Konstytucji konsekwentnie pojawiają się odwołania do Rwandyjczyków, m.in. w art. 4, w którym wprost wskazano, że podstawową zasadą Republiki są *rządy Rwandyjczyków, sprawowane przez Rwandyjczyków dla Rwandyjczyków*.

Widać więc wyraźnie, że narracja przyjęta w Rwandzie próbuje odrzucić kwestie etniczne oraz wykluczyć je z życia publicznego i politycznego²⁶. „De-etniczacja” przybrała przy tym różnorodne formy, a najsilniejszą była polityka

²⁰ Rwanda's Constitution of 2003 (with Amendments through 2015) adopted 26 May 2003.

²¹ A. Ansoms, G.D. Cioffo, *The exemplary citizen on the exemplary hill: The production of political subjects in contemporary rural Rwanda*, [w:] *Rule and Rupture: State Formation Through the Production of Property and Citizenship*, red. C. Lund, M. Eilenberg, New York 2017, s. 56; M.E. Desrosiers, S. Thomson, *Rhetorical legacies of leadership: Projections of „benevolent leader-ship” in pre-and post-genocide Rwanda*, „The Journal of Modern African Studies” 2011, vol. 49(3), s. 431.

²² *Report on the Reflection Meeting held in the Office of the President of the Republic*, Office of the President of the Republic, 1999, Kigali, s. 16.

²³ A. Purdekova, *Re-education camp as a spatial governance form: Separation, structure, and staging in Rwanda's ingando camps*, „International Journal of Comparative Sociology” 2024, s. 9.

²⁴ Zob. m.in. *Impact of the solidarity camps/ingando on unity and reconciliation of Rwandans: 1996–2006*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2006, s. 277.

²⁵ Zob. m.in. *The Unity of Rwandans before the colonial period and under the colonial rule, under the First Republic*, Office of the President of the Republic of Rwanda, 1999, s. 6.

²⁶ A. Purdekova, D. Mwambari, *Post-genocide identity politics and colonial durabilities in Rwanda*, „Critical African Studies” 2020, vol. 14(1), s. 24; J. Vansina, *The Antecedents of Modern Rwanda: The Nyiginya Kingdom*, University of Wisconsin Press 2005, s. 73.

„Ndi Umunyarwanda” („Jestem Rwandyjczykiem”), wprowadzona przez NURC w 2015 roku. Uwzględniała ona wcześniejsze programy Komisji i miała na celu całkowite wyeliminowanie podziałów etnicznych z dyskursu publicznego poprzez podkreślenie nieistotności pochodzenia etnicznego²⁷. Działanie to miało zmierzać do homogenizacji społeczeństwa²⁸ i ugruntowania jedności rozumianej jako niepodzielność ludu rwandyjskiego²⁹ oraz „rwandyjskość”³⁰. Wspólność i powszechność rwandyjskiej kultury oraz wartości mają stać się komponentem tożsamościowym i jednoczącym ludność w Rwandzie³¹.

Narracja dotycząca braku podziałów etnicznych nie jest jednak prowadzona w Rwandzie z pełną konsekwencją. Z jednej bowiem strony próbuje się wyeliminować aspekt etniczności z dyskursu publicznego, z drugiej jednak chętnie odwołuje się do niego przy kreowaniu narracji o ludobójstwie³². Powszechna jest bowiem opinia o heroizmie i bohaterstwie przedstawicieli Tutsi³³, zaś w odniesieniu do przedstawicieli Hutu widoczna jest etykieta sprawstwa³⁴. Przykładem może być, wspomniany już, program „Ndi Umunyarwanda”, w którym rząd odwołuje się do tragicznej spuścizny historycznej ludu Hutu i zachęca ich do potępienia zbrodni, przeproszenia za działania swoich krewnych i wyraźnego odcięcia się od etniczności, którą zaczęto utożsamiać z ideologią ludobójstwa³⁵. Działania te prowadzą do pewnego paradoksu: zgodnie z realizowaną polityką rekoncylacji pochodzenie nie jest istotne, ale jednocześnie wciąż podkreślany jest obraz ofiar i sprawców połączony z przynależnością do konkretnej grupy³⁶. Towarzyszy temu

²⁷ B. Chemouni, A. Mugiraneza, *Ideology and Interests in the Rwandan Patriotic Front: Singing the Struggle in Pre-Genocide Rwanda*, „African Affairs” 2019, vol. 119(1), s. 124.

²⁸ Tamże, s. 125.

²⁹ M. Mamdani, *When victims become killers: colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda*, Princeton University Press 2001, s. 109.

³⁰ Zob. m.in. B. Chemouni, A. Mugiraneza, *Ideology and Interests...*, s. 124; F. Reyntjens, *How Inclusive is Rwanda's Reconciliation Project?*, „Africa in Fact” 2019, vol. 31.

³¹ A. Purdekova, D. Mwambari, *Post-genocide identity politics...*, s. 27.

³² Tamże, s. 24.

³³ D. Mwambari, S. Schaeffer, *Post-conflict Education: The Case of History Curriculum in Post-Genocide Rwanda*, [w:] *Contemporary Issues in African Studies: A Reader*, E.E. Uwazie, C. Ridley (eds.), K. Hunt, 2011, s. 171; S. Thomson, *Whispering Truth to Power: Everyday Resistance to Reconciliation in Postgenocide Rwanda*, University of Wisconsin Press, 2013, s. 20.

³⁴ S. Straus, *The Limits of a Genocide Lens: Violence Against Rwandans in the 1990s*, „Journal of Genocide Research” 2019, vol. 21(4), s. 511; C. Kuradusenge-McLeod, *Belgian Hutu Diaspora Narratives of Victimhood and Trauma*, „International Journal of Transitional Justice” 2018, vol. 12(3), s. 441.

³⁵ L. Blackie, N. Hitchcott, *„I am Rwandan”: Unity and Reconciliation in Post – Genocide Rwanda*, „Genocide Studies and Prevention” 2018, vol. 12(1), s. 34.

³⁶ A.M. Grant, *Bringing The Daily Mail to Africa: Entertainment Websites and the Creation of a Digital Youth Public in Post-Genocide Rwanda*, „Journal of Eastern African Studies” 2018, vol. 13(1),

chęć wymazania elementów historycznych i politycznych, które nie odzwierciedlają tej narracji, np. pomijanie zdarzeń, w których prześladowani byli przedstawiciele Hutu lub całkowite ignorowanie przedstawicieli Twa³⁷. To z kolei rodzi obawy o próbę ponownego „napisania” historii Rwandy oraz przedstawienia jej w sposób jednostronny, zniekształcając tym samym obraz przemocy nie tylko w tym państwie, ale także w regionie³⁸. Rodzi to także uzasadnione wątpliwości co do intencji takich działań politycznych oraz ich skuteczności w procesie pojednania³⁹. W praktyce działania podejmowane przez RPF oraz NUCR mogą prowadzić do instytucjonalizacji jednolitej tożsamości narodowej oraz do znacznego ograniczenia dyskursu publicznego⁴⁰. Taki model nie służy bowiem rozpoznaniu i zrozumieniu przesłanek oraz mechanizmów przemocy, a tym samym nie przyczynia się do uniknięcia ponownych aktów przemocy⁴¹. Z jednej strony podejmowana jest próba wymazania etniczności, a z drugiej podkreśla się ją przy kategoryzowaniu ofiar i sprawców, co w następstwie może prowadzić do nowych podziałów i konfliktów⁴². Co więcej, dążenie do jedności narodowej poprzez odgórne konstruowanie „rwandyjskości” – jednolitej (jedynie akceptowalnej) tożsamości współczesnego mieszkańca Rwandy pozostaje w sprzeczności z promowaniem równości, wolności słowa i tolerancji⁴³. To z kolei może powodować podziały moralne (ofiary vs sprawcy, walczący vs uciekinierzy) oraz powtórłą wiktymizację⁴⁴, zwłaszcza jeżeli działania te wspierane są odpowiednio ukierunkowanym kształceniem oraz sankcjami prawnymi.

s. 114; C. Kuradusenge-McLeod, *Belgian Hutu Diaspora...*, s. 431; A.M. Grant, *The Making of a „Superstar”: The Politics of Playback and Live Performance in Post-Genocide Rwanda*, „Africa” 2017, vol. 87(1), s. 163.

³⁷ S. Straus, *The Limits of a Genocide Lens...*, s. 511; C. Kuradusenge-McLeod, *Belgian Hutu Diaspora...*, s. 165; D. Nikuze, *The Genocide Against the Tutsi in Rwanda: Origins, Causes, Implementation, Consequences, and the Post-Genocide Era*, „International Journal of Development and Sustainability” 2014, vol. 3(5), s. 1078; B. Ingelaere, *Peasants, Power and Ethnicity: A Bottom-up Perspective on Rwanda’s Political Transition*, „African Affairs” 2010, vol. 109(435), s. 283–292.

³⁸ E. Jessee, *Negotiating Genocide in Rwanda: The Politics of History*, London 2017, s. 176; T. Longman, *Memory and Justice in Post-Genocide Rwanda*, Cambridge 2017, s. 76.

³⁹ M. Goodwin, *Becoming Rwandan? The Impact of Two Decades of Unity Policies on the Batwa*, „KAOW Bulletin des Séances” 2020, vol. 63(2), s. 191; J.P. Kimonyo, *Transforming Rwanda: Challenges in the Road to Reconstruction*, 2019, Lynne Rienner Pub, s. 209. Zob. także: F. Reyntjens, *How Inclusive...*, vol. 31.

⁴⁰ L. Blackie, N. Hitchcott, „*I am Rwandan*”..., s. 25.

⁴¹ A. Schaap, *The Proto-politics of Reconciliation: Lefort and the Aporia of Forgiveness in Arendt and Derrida*, „Australian Journal of Political Science” 2006, vol. 41(1), s. 616.

⁴² S. Buckley-Zistel, *Dividing and uniting: the use of citizenship discourses in conflict and reconciliation in Rwanda*, „Global Society” 2006, vol. 20(1), s. 102.

⁴³ H. Hintjens, *Reconstructing political identities in Rwanda*, [w:] *After Genocide: Transitional Justice, Post-Conflict Reconstruction and Reconciliation in Rwanda and Beyond*, red. P. Clark, Z.D. Kaufman, London 2008, s. 80.

⁴⁴ Tamże.

2. Edukacja: nowe horyzonty czy modelowanie „wzorcowego Rwandyjczyka”?

Edukacja, jako fundamentalna wartość dla istnienia każdego społeczeństwa, odgrywa istotną rolę także w odbudowie pokonfliktowej i w procesie utrzymywania pokoju⁴⁵. Jest bowiem nie tylko nośnikiem wiedzy, ale także kształtuje wartości oraz wzorce społeczne, tworzy narrację o przeszłości oraz umożliwia kultywowanie pamięci, przy jednoczesnym realizowaniu celów prospektywnych⁴⁶. Nie dziwi zatem fakt, że w wielu państwach będących w okresie transformacji, kształcenie społeczeństwa znalazło się wśród priorytetów organów państwowych⁴⁷. Przykłady z ostatnich kilku dekad pokazują, że wiele rządów w okresie transformacji przyjęło system nauczania obywatelskiego, który najczęściej realizowany był w specjalnie przygotowanych strukturach – tzw. obozach solidarnościowych lub obozach reedukacji. Przykłady takich obozów znaleźć można było m.in. w Chinach⁴⁸, Wietnamie⁴⁹, Kenii⁵⁰, Mozambiku⁵¹ czy Ugandzie⁵². W Rwandzie również przyjęto ten system edukacji, co więcej, zastosowano go na bardzo dużą skalę i z niezwykłą intensywnością.

Narodowa Komisja Jedności i Pojednania, w porozumieniu z Rwandyjskim Frontem Patriotycznym, przyjęła w 2007 roku Politykę Pojednania⁵³, w której

⁴⁵ K. D. Bush, D. Saltarelli, *The Two Faces of Education in Ethnic Conflict: Towards a Peacebuilding Education for Children*, UNICEF, 2002; A. Smith, T. Vaux, *Education, Conflict and International Development*, London, 2003, s. 42.

⁴⁶ A. Smith, T. Vaux, *Education...*, s. 46; K. Murphy, *Educational Reform through a Transitional Justice Lens: The Ambivalent Transitions of Bosnia and Northern Ireland*, Internal Study, ICTJ Research Project: Transitional Justice, Education and Peacebuilding, 2015, s. 1.

⁴⁷ J. Aresin, K. Gerund, *Civilization, democratization, containment: Strategies of re-education in imperial settings and beyond*, „The International History Review” 2024, vol. 46(3), s. 265.

⁴⁸ Zob. np.: J. Leibold, *China's re-education camps in Xinjiang: Curing the disease or killing the patient?*, [w:] *Detention Camps in Asia: The Conditions of Confinement in Modern Asian History*, eds. C. Twomey, R. Cribb, S. Wilson, Leiden 2022, s. 175–195; Z. Raza, *China's „political re-education” camps of Xinjiang's Uyghur Muslims*, „Asian Affairs” 2019, vol. 50(4), s. 488–501; A. Zenz, *Thoroughly reforming them towards a healthy heart attitude: China's political re-education campaign in Xinjiang*, „Central Asian Survey” 2019, vol. 38(1), s. 102–128.

⁴⁹ Zob. m.in. P. Nguyễn, *Reeducation camps & states of suspension*, „Amerasia Journal” 2021, vol. 47(2), s. 351–367.

⁵⁰ Zob. m.in. D. Anderson, *Histories of the Hanged: Britain's Dirty War in Kenya and the End of Empire*, London 2005; C. Elkins, *Britain's Gulag: The Brutal End of Empire in Kenya*, London: Jonathan Cape 2005.

⁵¹ Zob. m.in. B.L. Machava, *The morality of revolution: Urban cleanup campaigns, reeducation camps and citizen-ship in socialist Mozambique (1974–1988)*, University of Michigan 2018.

⁵² Zob. m.in. A. Reuss, *Forever vanguards of the revolution: The Uganda people's defence forces' liberation legacy, 30 years on*, „Journal of Eastern African Studies” 2020, vol 14(2), s. 250–269.

⁵³ *The National Policy on Unity and Reconciliation*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2007.

nauczanie obywatelskie uznane zostało za jeden z najważniejszych celów i zadań działań rekonyliacyjnych. W dokumencie tym wskazano, że odpowiednie dostosowane programy nauczania powinny obejmować kwestie takie jak: prawa i obowiązki obywateli, jedność i pojednanie narodowe, nauczanie historii Rwandy i „rwandyjskości” oraz wspieranie kultury i „dobrych rządów” w Rwandzie. Warto jedynie zaznaczyć, że pierwsze wzmianki o konieczności prowadzenia odpowiedniej edukacji Rwandyjczyków (lub wręcz reedukacji) pojawiły się już w 1999 roku⁵⁴. Nowopowstała Narodowa Komisja Jedności i Pojednania przeprowadziła wówczas konsultacje z grupą 200 przedstawicieli, głównie liderów społecznych oraz przywódców religijnych. Rozmowy dotyczyły przede wszystkim tego, w jaki sposób wykorzystać dzieje Rwandy do promowania jedności i nauczania młodych Rwandyjczyków, co znalazło następnie odzwierciedlenie w realizowanych programach kształcenia⁵⁵.

Obecnie edukacja obywatelska odbywa się w Rwandzie równolegle z edukacją tradycyjną, prowadzoną w szkołach, uzupełniając ją w realizowaniu wytycznych i programów rządowych. Obie formy kształcenia – obywatelska i tradycyjna – służą wdrażaniu wizji „Nowej Rwandy” oraz kształtowaniu „rwandyjskości”, przy czym ta pierwsza odbywa się pod kontrolą Narodowej Komisji Jedności i Pojednania. Jedną z najpowszechniejszych form kształcenia obywatelskiego jest system „ingando” oraz „itorero” – tzw. obozy solidarnościowe (obozы reedukacji), w których uczestniczą przedstawiciele różnych grup społecznych. Pomysł na tę formę edukacji zaczerpnięty miał zostać z historii i kultury rwandyjskiej. Jak przekonuje NURC obozy ingando miały czerpać z idei „kugandika”, co w języku kinyarwanda rozumiane jest jako „przerwanie codziennych zajęć w celu znalezienia wspólnego rozwiązania jakiegoś kłopotu”⁵⁶. Komisja wielokrotnie podkreślała, że ludność rwandyjska od pokoleń kolektywnie rozstrzygała spory oraz wychodziła z różnych trudności, ucząc się przy tym od siebie nawzajem. Jednoczenie się wszystkich członków społeczności właśnie w takim celu miało się odbywać już w czasach przedkolonialnych, np. po zakończeniu różnych konfliktów, niepokoju czy katastrof⁵⁷. W odniesieniu do itorero NURC również

⁵⁴ *Nation-wide grassroot consultations report and reconciliation initiatives in Rwanda*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 1999.

⁵⁵ C. Mgbako, *Ingando solidarity camps: reconciliation and post-genocide Rwanda*, „Harvard Human Rights Journal” 2005, vol. 18, s. 209.

⁵⁶ J. Melvin, *Reconciling Rwanda. Unity...*, s. 118; S. Turner, *Making Good Citizens from Bad Life in Post-Genocide Rwanda*, „Development and Change” 2014, vol. 45(3), s. 424.

⁵⁷ Przykładem może być mowa Fatumy Ndangizy, dyrektor Narodowej Komisji Jedności i Pojednania, wygłoszonej podczas Konferencji Bezpieczeństwa i Trwałego Pokoju w Regionie Wielkich Jezior Afrykańskich w 2003 r. (International Conference on Security and Casting Peace in the Great Lakes Region of Africa).

odwoływała się do tradycji i historii Rwandy, wskazując iż za panowania króla Ruganzu ludność pobierała nauki w specjalnych obozach⁵⁸. Wersje przedstawiane przez NURC są jednak poddawane w wątpliwość. Historycznie, wspólne problemy omawiane i rozwiązywane były najczęściej tylko przez starszyznę danej społeczności, nie zaś przez wszystkich jej członków. Kwestionowane jest także twierdzenie, jakoby za króla Ruganzu jakakolwiek forma kształcenia miała charakter powszechny. Brak ponadto dowodów na to, że edukacja odbywała się w obozach nazywanych ingando oraz itorerero⁵⁹.

Niezależnie jednak od wątpliwości dotyczących historycznych i kulturowych podwalin, Narodowa Komisja Jedności i Pojednania powszechnie wykorzystuje system obozów solidarnościowych do edukowania młodych Rwandyjczyków. Szacuje się, że w latach 1999–2010 w ingando udział wzięło ponad 90 tys. osób⁶⁰, zaś w itorerero w latach 2007–2017 uczestniczyło ponad 1,7 mln osób (oficjalne dane przedstawiane przez NURC). Nauka w obozach obejmuje przedstawicieli różnych grup społecznych i dociera do wielu pokoleń. Długość kształcenia może wahać się od kilku tygodni do kilku miesięcy, w zależności od grupy oraz przyjętych szczegółowych zadań⁶¹. Oficjalnie (odwołując się do słów dyrektorki NURC w latach 2002–2009 – Fatumy Ndingizy), podstawowym celem obozów solidarnościowych jest szerzenie polityki rekuncylacji i tworzenie społeczeństwa bez podziałów, uwrażliwienie narodu oraz promowanie „rwandyjskości”⁶². Edukacja obywatelska ma także nauczać dumy, szacunku do państwa i wartości „Nowej Rwandy”. Warto przy tym zaznaczyć, że choć ingando i itorerero działają równolegle i mają podobne cele nadrzędne, to jednak występują pomiędzy nimi pewne rozbieżności⁶³. Edukacja w ramach itorerero jest bardziej rozproszona

⁵⁸ D. Byanafashe, P. Rutayisire, *History of Rwanda. From the beginning to the end of the 20th century*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2016, s. 90.

⁵⁹ A. Purdeková, *Rwanda's Ingando Camps – Liminality and the Reproduction of Power*, Working Paper Series No. 80, Refugee Studies Centre, University of Oxford, 2011, s. 10; P. Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, Cambridge 2010, s. 104; C. Mgbako, *Ingando solidarity camps: reconciliation and post-genocide Rwanda*, „Harvard Human Rights Journal” 2005, vol. 18, s. 208.

⁶⁰ Rwandapedia: „Ingando”, Rwanda [dostęp: 21.01.2025].

⁶¹ J. Kearney, *A Unified Rwanda? Ethnicity, History and Reconciliation in the Ingando Peace and Solidarity Camp*, [w:] *Education and Reconciliation – Exploring Conflict and Post-Conflict Situations*, red. J. Paulson, London 2011, s. 156; P. Clark, *The Gacaca Courts...*, s. 98.

⁶² F. Ndingiza (dyrektor NURC), *Community sensitization: case of „ingando” in Rwanda*, Prezentacja przedstawiona na Konferencji Bezpieczeństwa i Trwałego Pokoju w Regionie Wielkich Jezior Afrykańskich w 2003 r.

⁶³ M. Sundberg, *Training for Model Citizenship: An Ethnography of Civic Education and State-Making in Rwanda*, London 2016, s. 49.

i koncentruje się głównie na obszarach najmniej zurbanizowanych⁶⁴. Co więcej, program nauczania itorero składa się z dwóch etapów: teoretycznego – obejmującego treści polityczne, moralne i kulturowe, oraz praktycznego – tzw. urugerero, czyli służbę wojskową lub wolontariat⁶⁵.

Ideę obozów ingando oraz itorero należy jednak analizować w szerszym kontekście, wykraczającym poza stricte edukacyjne zadania. Są one nie tylko elementem odbudowy pokonfliktowej, ale co ważniejsze, są przestrzenią do rozpowszechnia ideologii RPF oraz partyjnej wizji społeczeństwa⁶⁶, a także narzędziem, za pomocą którego kreuje się określoną wizję teraźniejszości i przyszłości oraz określoną narrację o przeszłości⁶⁷. Służą odpowiedniemu kształtowaniu charakterów młodych ludzi i przygotowaniu ich do pełnienia roli patriotycznych liderów, agentów zmian społecznych⁶⁸ oraz wzorcowych obywateli „Nowej Rwandy”⁶⁹. Według oficjalnej narracji Narodowej Komisji Jedności i Pojednania, uczestnicy kształcenia obozowego wyzbywają się zachowań dyskryminujących, uczą się, jak unikać popełniania zbrodni w przyszłości⁷⁰ oraz odcinają się od ideologii ludobójstwa⁷¹. Fundamentalna zmiana myślenia każdego Rwandyjczyka ma się przyczynić do zbudowania zjednoczonego państwa bez podziałów etnicznych⁷². Przyjęcie jednak szerszej perspektywy pozwala zauważyć, że ingando oraz itorero, obok wartości patriotycznych, zaszczepiają w ludziach ideę posłuszeństwa wobec władzy państwowej oraz bezkrytycznego przyjmowania przekazywanych treści i wizji⁷³.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ *Volunteer policy document*, National Itorero Commission, Rwanda Ministry of Local Government, Kigali 2012.

⁶⁶ S. Turner, *Making Good Citizens...*, s. 425.

⁶⁷ A. Ansoms, *Re-engineering rural society: The visions and ambitions of the Rwandan elite*, „African Affairs” 2009, vol. 108(431), s. 293; S. Straus, L. Waldorf, *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence*, Madison 2011, s. 74.

⁶⁸ J. Kearney, *A Unified Rwanda? Ethnicity...*, s. 156 i 171; P. Clark, *The Gacaca Courts...*, s. 105–106.

⁶⁹ M. Sundberg, *Training for Model...*, s. 52.

⁷⁰ *Home Grown Approaches*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2010.

⁷¹ J.E. Burnet, *To Save Heaven and Earth: Rescue in the Rwandan Genocide*, New York 2023, s. 53; Zob. więcej: J.P. Kimonyo, *Rwanda, un génocide Populaire*, Paris 2008 (English edition 2015).

⁷² S. Thomson, *Rwanda: From Genocide to Precarious Peace*, New Haven 2018, s. 88; T. Longman, *Memory and Justice...*, s. 67.

⁷³ A. Paglayan, *Education or indoctrination? The violent origins of public school systems in an era of state-building*, „American Political Science Review” 2022, vol. 116(4), s. 1248; S. Nzahabwanayo, *Identification and critique of the values education notion informing the Itorero training program for high school leavers in post-genocide Rwanda*, „Interchange” 2018, vol. 49, s. 128; E. Ndushabandi, *La gouvernance des mémoires au Rwanda au travers du dispositif if „ingando”: Une analyse critique des représentations sociales*, „Journal of African Conflicts and Peace Studies” 2015, vol. 2(2), s. 42.

Skuteczność ingando oraz itorero w zakresie modelowania „wzorcowego Rwandyjczyka” wzmacniana jest poprzez odpowiedni dobór grupy docelowej oraz izolację⁷⁴. W obozach uczestniczą m.in. byli żołnierze i członkowie różnych grup militarnych (w tym także bojowników Interahamwe), sprawcy czynów ludobójczych (którym skrócono okres odbywania kary), ofiary i osoby ocalałe, a także dzieci i młodzież. W każdym przypadku osoby te odbywają kształcenie z dala od swojego miejsca zamieszkania – obozy mają być przestrzenią separacji od codziennej rutyny i przyzwyczajęń, co ma stwarzać odpowiednie warunki do kształtowania swojego charakteru i systemu wartości od nowa (rytuał przejścia)⁷⁵. Przykładem obozu odosobnienia jest ingadno na wyspie Iwawa, znajdujący się na środku jeziora Kivu⁷⁶. Odseparowanie członków obozów reedukacyjnych ma również na celu wzmocnienie w nich poczucia odpowiedzialności oraz przynależności do konkretnej grupy (współuczestników), a w dalszej perspektywie do całego społeczeństwa. Takie poczucie jest szczególnie istotne dla byłych żołnierzy oraz sprawców ludobójstwa. W odniesieniu do tych osób, szczególnie podkreśla się, że odpowiedzialność za jedność społeczną wymaga od nich wyzbycia się uprzedzeń rasowych (i chęci prowadzenia walk na tle rasowym)⁷⁷. Niektóre źródła podają, że udział w takich obozach jest obowiązkowy (i długotrwały) dla byłych żołnierzy powracających do Rwandy z m.in. Demokratycznej Republiki Konga (z Zairu do 1997 roku) i ma się kończyć przyznaniem tzw. dokumentu Demoba – oficjalnego potwierdzenia, że osoby te nie stanowią już zagrożenia dla społeczeństwa⁷⁸. W odniesieniu do sprawców ludobójstwa obowiązkowym elementem ingando jest przyznanie się do popełnionych zbrodni, przedstawienie swojej roli w ludobójstwie oraz złożenie przepraszin – ingando pełni wówczas funkcję „alternatywnego więzienia” i może wiązać się z obowiązkiem świadczenia pracy⁷⁹. Jak podaje NURC, dzięki udziałowi w obozach solidarnościowych sprawcy ostatecznie odcinają się od ideologii dywizjonizmu i ludobójstwa, oraz mogą powrócić do społeczeństwa⁸⁰.

⁷⁴ A. Purdekova, *Re-education camp...*, s. 9; I.B. Neumann, *Introduction to the forum on liminality*, „Review of International Studies” 2012, vol. 38(2), 481.

⁷⁵ M. Malksoo, *The challenge of liminality for international relations theory*, „Review of International Studies” 2012, vol. 38(2), s. 488.

⁷⁶ R. Lovgren, S. Turner, *Winning life and the discipline of death at Iwawa Island*, „Ethnos” 2018, vol. 84(1), s. 34.

⁷⁷ S. Turner, *Making Good Citizens...*, s. 427; P. Clark, *The Gacaca Courts...*, s. 105 i 356.

⁷⁸ Zob. np.: S. Turner, *Making Good Citizens...*, s. 427.

⁷⁹ P. Clark, *The Gacaca Courts...*, s. 98; A. Purdekova, *Rwanda's Ingando Camps...*, s. 17.

⁸⁰ *Itorero ryigihugu: its objectives, participants, structures and functioning*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2011, s. 20; *Itorero ryigihugu: policy note and strategic plan*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2009, s. 12.

3. „Walka z ideologią ludobójstwa” – prawo jako narzędzie kreowania narracji?

Kreowanie „rwandyjskości” oraz dążenie do wyeliminowania etniczności z życia publicznego znalazło odzwierciedlenie nie tylko w planach politycznych i programach edukacyjnych, ale także w warstwie legislacyjnej. Rwandyjski Front Patriotyczny, od chwili przejęcia władzy, wykorzystywał prawo do kształtowania jednostronnej narracji o przeszłych zbrodniach, a także do budowania konkretnej wizji przyszłości⁸¹. Przykładem może być sama ustawa zasadnicza Rwandy – w Konstytucji przyjętej w 2003 roku wielokrotnie stosowany jest zwrot „ludobójstwo wobec Tutsi”. Przykładowo, za naczelną zasadę państwa uznano zapobieganie i karanie ludobójstwa wobec Tutsi, walka z negacjonizmem i rewizjonizmem (Preambuła oraz art. 10(1)). Ponadto, wprowadzono konstytucyjny obowiązek państwa dbałości o dobro Tutsi, którzy przeżyli ludobójstwo (art. 50) oraz obowiązek państwa i każdego obywatela do opiekowania się i chronienia miejsc upamiętnienia ofiar ludobójstwa Tutsi (art. 52). Tak sformułowane regulacje, choć natury generalnej, nie pozostawiają jednak miejsca na inną interpretację historyczną, czy narrację odmienną od oficjalnie zatwierdzonej, tym samym jednostronnie ukierunkowując dyskurs polityczny i prawny⁸².

Przepisy konstytucyjne zostały uszczegółowione w aktach niższego rzędu, w których wprowadzono surowe kary wobec osób dopuszczających się działań mogących, w jakikolwiek sposób, negować ludobójstwo wobec Tutsi lub też zachęcać do popełnienia nowych zbrodni. Wspomnieć można o ustawie z 2003 roku zatytułowanej „Prawo dot. karania zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennych”⁸³. Zgodnie z art. 4 tego aktu każda osoba, która publicznie, poprzez swoje słowa, pisma, obrazy lub w jakikolwiek inny sposób, zaprzeczała lub kwestionowała „ludobójstwo wobec Tutsi”, umniejszała tę zbrodnię lub próbowała ją usprawiedliwiać, podlegała karze pozbawienia wolności na okres od 10 do 20 lat. Działania te początkowo łączono z sektarianizmem (dywizjonizmem) oraz próbą negacji historii, a następnie z szerzeniem ideologii ludobójstwa. W 2008 roku rząd przyjął Ustawę o karaniu zbrodni

⁸¹ M. Myl-Chojnacka, *Can Memory and Truth Be Tailored by Law? Memory Law and the Right to the Truth in Rwanda*, „Politeja: Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2023, vol. 20(5), s. 345; A. Richters, C. Dekker, K. de Jonge, *Reconciliation in the Aftermath of Violent Conflict in Rwanda*, „Intervention” 2005, vol. 3(3), s. 206.

⁸² J. Pottier, *Re-Imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*, Cambridge 2002, s. 19; *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*, Human Rights Watch, New York 1999, s. 63.

⁸³ Law No. 33n bis/2003 of 2003 Repressing the Crime of Genocide, Crimes Against Humanity and War Crimes, 6 September 2003.

ideologii ludobójstwa⁸⁴. Treść tego aktu była bardzo niejasna, zaś definicja zbrodni ideologii ludobójstwa pozostawała w oderwaniu od międzynarodowej definicji samej zbrodni ludobójstwa. Ustawa z 2008 roku nie tylko pogłębiła istniejące już wcześniej niejasności i spory dotyczące narracji o przeszłych okrucieństwach, ale zrodziła nowe niepokoje społeczne i strach przed możliwością wykorzystania prawa do walki z przeciwnikami politycznymi rządzącej partii⁸⁵. Ustawa ta sformułowana była bowiem w taki sposób, że praktycznie każda wzmianka o przynależności etnicznej lub jakakolwiek krytyka rządu mieściła się w zakresie definicji zbrodni ideologii ludobójstwa⁸⁶. Warto wspomnieć, że zbrodnia ta zagrożona była karą od 10 do 25 lat pozbawienia wolności i karą grzywny dla osób popełniających przestępstwo po raz pierwszy. Kary mogły zostać podwojone, a nawet zwiększone do dożywotniego pozbawienia wolności dla recydywistów. Ponadto ustawa z 2008 roku przewidywała sankcje również dla dzieci, jeśli zostały uznane za winne zbrodni ideologii ludobójstwa (dziecko mogło zostać zabrane do ośrodka rehabilitacyjnego na okres do 12 miesięcy). Dodatkowo, jeżeli uznano, że rodzic dziecka, wychowawca, nauczyciel lub dyrektor szkoły, do której uczęszczało dziecko, brał udział w zaszczepianiu ideologii ludobójstwa, podlegał on karze pozbawienia wolności na okres od 15 do 25 lat. Tak sformułowane przepisy rodziły duże niebezpieczeństwo, iż mogą zostać wykorzystane jako narzędzie walki politycznej – ich interpretacja w dużej mierze uzależniona była bowiem od wpływów politycznych⁸⁷. Jak podaje Human Rights Watch tylko w ciągu jednego roku obowiązywania Ustawy z 2008 roku 243 osoby zostały oskarżone o rewizjonizm historyczny i negację zbrodni ludobójstwa, często za samo odstępstwo od zatwierdzonej przez rząd historii o przeszłych zdarzeniach⁸⁸. Do licznych aresztowań, w oparciu o postanowienia

⁸⁴ Law No. 18/2008 of 2008 Relating to the Punishment of the Crime of Genocide Ideology, 23 July 2008.

⁸⁵ N. Palmer, *Transfer or Transformation? A Review of the Rule 11 Bis Decisions of the International Criminal Tribunal for Rwanda*, „The African Journal of International and Comparative Law” 2012, vol. 20(1), s. 12

⁸⁶ Y.O.N. Jansen, *Denying Genocide or Denying Free Speech? A Case Study of the Application of Rwanda's Genocide Denial Laws*, „Northwestern Journal of International Human Rights” 2014, vol. 12(2), s. 203; S. Thomson, *Rwanda's National Unity and Reconciliation Program*, „E-International Relations”, z dnia 1.05.2014 r., <https://www.e-ir.info/2014/05/01/rwandas-national-unity-and-reconciliation-program/> [dostęp: 21.01.2025].

⁸⁷ C. Kabonero, *Rwanda: undefined „divisionism” used to criminalize dissent*, 2010, s. 4, http://www.musabyimana.be/fileadmin/user_upload/documents/2009/Newsline_n__006_9-16_sept_2010.pdf [dostęp: 21.01.2025]; M. Onyiego, *Legacy of Genocide Fuels Political Repression in Rwanda*, 2010, <http://www.voanews.com/content/legacy-of-genocide-fuels-political-repression-in-rwanda-101895988/124908.html> [dostęp: 21.01.2025].

⁸⁸ *Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda*, Human Rights Watch, July 2008, s. 40.

przyjętej Ustawy o karaniu zbrodni ideologii ludobójstwa, doszło także tuż przed wyborami prezydenckimi w 2010 roku. Zatrzymani zostali wówczas przedstawiciele Hutu, których oskarżono o dywizjonizm historyczny i szerzenie ideologii ludobójstwa⁸⁹.

Ustawa o zbrodni ideologii ludobójstwa nowelizowana była w 2013 roku⁹⁰ i 2018 roku⁹¹. W świetle aktualnych przepisów definicja zbrodni ideologii ludobójstwa jest bardziej zbliżona do przesłanek samej zbrodni ludobójstwa. Wskazuje, że osoba, która publicznie, ustnie, pisemnie, za pomocą obrazów lub w inny sposób, popełnia czyn, który manifestuje ideologię wspierającą lub opowiadającą się za zniszczeniem, w całości lub w części, grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej, popełnia przestępstwo. W związku z tym podlega karze pozbawienia wolności na okres nie krótszy niż 5 lat i nie dłuższy niż 7 lat, a także karze grzywny w wysokości nie mniejszej niż 500 tys. franków rwandyjskich i nie większej niż 1 mln franków rwandyjskich. Za zbrodnie pokrewne uznano: zaprzeczanie ludobójstwu (*denial of genocide*), umniejszanie wagi czynu (*minimalization of genocide*), usprawiedliwianie ludobójstwa (*justification of genocide*), usuwanie dowodów ludobójstwa, niszczenie miejsc pamięci oraz bezczeszczenie miejsc pochówku, kradzież i/lub niszczenie zwłok ofiar, a także przemoc wymierzoną w ocalałych. Co ciekawe, zgodnie z art. 5 ustawy za zaprzeczanie ludobójstwu mogą być uznane działania, w wyniku których zniekształca się fakty w celu wprowadzenia w błąd opinii publicznej lub twierdzenie, iż w Rwandzie doszło do podwójnego ludobójstwa (aktów zemsty). Widać więc, iż mimo pewnych zmian w treści dokumentu, utrzymana została jednak jednostronna narracja oraz próba jej kontrolowania, zaś opinie sprzeczne z oficjalną wersją są postrzegane jako zagrożenie dla stabilności politycznej oraz jedności Rwandy.

4. Narracja sukcesu czy prawdziwe pojednanie? Kilka słów konkluzji

Skuteczność działań rekonyliacyjnych oraz gotowość obywateli Rwandy do akceptowania zmian i kreowania „Nowej Rwandy” poddawane są cyklicznej

⁸⁹ D.E. Uwizeyimana, *Aspects and Consequences of the Rwandan Law of Genocide Ideology: A Comparative Analysis*, „Mediterranean Journal of Social Sciences” 2014, vol 5(23), s. 2372; R. Grant, *Paul Kagame: Rwanda's redeemer or ruthless dictator?*, 2010, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/rwanda/7900680/Paul-Kagame-Rwandas-redeemer-or-ruthless-dictator.htm> [dostęp: 21.01.2025].

⁹⁰ Law on the Crime of Genocide Ideology and Related Crimes Law 43bis of 2013, Official Gazette n 43bis of 28/10/2013.

⁹¹ Law on the Crime of Genocide Ideology and Related Crimes Law 59 of 2018, Official Gazette n 59 Special of 25/09/2018.

ocenie przeprowadzanej przez rząd RPF oraz Narodową Komisję Jedności i Pojednania. Co 5 lat odbywa się w Rwandzie „powszechna ankietyzacja” tzw. „Rwanda Reconciliation Barometer”. Ostatnia miała miejsce w 2020 roku i dotyczyła działań przeprowadzonych w latach 2016–2020. Ankietyzacja zakończyła się przygotowaniem przez NURC raportu, w którym oceniono kilka najważniejszych elementów (wg NURC i RPF) dla pojednania w Rwandzie:

- postrzeganie przeszłości, teraźniejszości i wizja przyszłości
- rwandyjskość, tożsamość oraz odpowiedzialność za państwo
- bezpieczeństwo i dobrobyt
- sprawiedliwość, uczciwość i prawość
- jedność (spójność) społeczeństwa.

Wyniki ankiety przeprowadzonej w 2020 roku, zgodnie z narracją Narodowej Komisji Jedności i Pojednania, dowodzą, że wysiłki rządowe podejmowane na rzecz rekonsyliacji przynoszą wyraźne i przekonujące rezultaty⁹². Ustalono bowiem, że aż 94,6% Rwandyjczyków zna tragiczną przeszłość swojego państwa i wyciąga z niej wnioski na przyszłość. Dla porównania, w 2015 roku taką deklarację złożyło „tylko” 91,8% społeczeństwa. NURC ocenia, że zwiększenie świadomości społecznej związany jest m.in. z lepszym rozumieniem źródeł i przyczyn ludobójstwa, do których zaliczyć należy (według oficjalnej narracji): dawne podziały etniczne, słabe przywództwo polityczne i ekonomiczne, kształtowanie państwa w oparciu o etniczność oraz poczucie bezkarności⁹³. Wzrost wiedzy na ten temat wynikać ma w dużej mierze z efektywnej nauki w obozach solidarnościowych. Komisja w swoim raporcie zwróciła również uwagę na wyniki dotyczące wizji przyszłości, w tym możliwości powrotu do ideologii ludobójstwa. Uznano, że sposób, w jaki Rwandyjczycy postrzegają swoją przeszłość, stanowi wskaźnik tego, jak dobrze układa się współpraca społeczna oraz jaki jest poziom zaangażowania i odpowiedzialności za kreowanie „Nowej Rwandy”⁹⁴. Badając ten aspekt, w ankiecie zadano dwa pytania: „czy Rwandyjczycy są w stanie zapewnić, że w ich państwie nigdy więcej nie zostanie popełnione ludobójstwo?” oraz „czy w Rwandzie podjęto odpowiednie działania w celu przeciwdziałania ideologii ludobójstwa oraz promowania pojednania?”. Na pierwsze z przytoczonych pytań odpowiedzi pozytywnej udzieliło aż 97,7% ankietowanych, zaś na drugie 96,4%. Warto zestawzić te wyniki z rezultatem ankiety z 2015 roku – wówczas, aż 28,9% ankietowanych uważało, że istnieje ryzyko popełnienia kolejnych zbrodni, jeśli warunki byłyby ku temu sprzyjające. Wyniki badań prowadzonych przez Narodową

⁹² *Rwanda Reconciliation Barometer 2020*, National Unity and Reconciliation Commission, Kigali 2020, s. 153.

⁹³ Tamże, s. 155.

⁹⁴ Tamże, s. 41.

Komisję Jedności i Pojednania dobitnie pokazują, że Rwanda teoretycznie odniosła sukces w zakresie prowadzonych działań rekonyliacyjnych. Obywatele „Nowej Rwandy” oficjalnie nie mają wątpliwości, że są jednolitą społecznością, pogodzoną z trudną przeszłością i gotową na nową, świetlaną przyszłość. Czy jednak na pewno?

Rekonyliacja (jak zaznaczono we wstępie), choć jest jednym z najważniejszych celów odbudowy pokonfliktowej, jest przy tym procesem trudnym do zdefiniowania. Jest bowiem uzależniona od szeregu czynników prawnych i pozaprawnych. Niezależnie jednak od możliwych sposobów rozumienia, pojednanie jest nierozwalnie związane z przeprosinami, przebaczeniem, chęcią odbudowy relacji i przywróceniem zaufania⁹⁵. Elementem koniecznym procesu rekonyliacji jest także realizacja prawa do prawdy w ujęciu indywidualnym i kolektywnym⁹⁶, to zaś wymaga odpowiedniego odniesienia się w przestrzeni publicznej do przeszłych zdarzeń, uznania różnych doświadczeń, odkrywanie nieznanych faktów oraz umożliwienie ofiarom i sprawcom opowiedzenie ich historii. Pojednanie jest więc związane z poszukiwaniem prawdy i możliwością publicznego jej wyznawania⁹⁷. Tymczasem wizja rekonyliacji, przyjęta i realizowane przez RPF, odbiega od takich założeń – promuje bowiem jednostronną (oficjalnie zatwierdzoną) interpretację zarówno przeszłości, jak i terażniejszości oraz przyszłości. Kreowanie „Nowej Rwandy” oraz społeczeństwa Rwandyjczyków, wyznających te same wartości, zasady oraz myślących w podobny sposób, stwarza zagrożenie (oraz przeszkodę) dla poszukiwania prawdy. Oficjalna narracja, wspierana przez prawo i edukację, przyczynia się bowiem do wykreowania pewnej fikcji, która z rzeczywistością i realnymi potrzebami członków społeczeństwa może mieć niewiele wspólnego⁹⁸.

Praktyki stosowane przez RPF mogą również nieść zagrożenie w kwestii tożsamości oraz pamięci indywidualnej oraz zbiorowej⁹⁹. Pomimo oficjalnej wersji o braku etniczności oraz o jedności, wielu Rwandyjczyków wciąż zachowuje obraz przeszłych okrucieństw i podziałów. Brak wspominania o nich w przestrzeni publicznej w wielu przypadkach nie jest zaś wynikiem niepamięci, ale raczej obawy

⁹⁵ W. Lambourne, *Justice and reconciliation: post conflict peace building in Cambodia and Rwanda*, [w:] *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*, red. M. Abu Nimer, New York 2001, s. 314; D. Bloomfield, *Reconciliation: An Introduction*, in: *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook*, Stockholm 2003, s. 12.

⁹⁶ UN Updated Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity, 2005, E/CN.4/2005/102/ Add.1; Basic Principles and Guidelines on the Right to Remedy and Reparations for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, adopted by UN General Assembly on 16.12.2005; Resolution on Right to the truth, GA 68/165 [dostęp: 18.12.2013].

⁹⁷ D. Bloomfield, *On Good Terms: Clarifying Reconciliation*, Berghof Report No. 14, Berlin 2006, s. 14.

⁹⁸ P. Nora, *General Introduction: Between Memory and History*, [w:] *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. 1: *Conflicts and Divisions*, red. P. Nora, L.O. Kritzman, New York 1993, s. 11.

⁹⁹ A. Molenaar, *Gacaca, Grassroot Justice After Genocide...*, s. 52.

przed sankcjami¹⁰⁰. To z kolei rodzi niebezpieczeństwo, że społeczeństwo rwandyjskie, instruowane przez prawo i edukację obywatelską, zdecyduje się na „amnezję z wyboru”. Amnezję, która umożliwiałaby włączenie lub wyłączenie pewnych aspektów historycznych i politycznych z tożsamości zbiorowej (a nawet wykreowanie nowej tożsamości), a tym samym pozwoli władzy i ludziom uporać się, choć tylko teoretycznie, z okrucieństwami przeszłości¹⁰¹. Przyjęcie takiej postawy nie jest charakterystyczne jedynie dla obywateli rwandyjskich; również w przypadku innych społeczności zmagających się z trudną historią zauważalna jest „amnezja z wyboru”¹⁰². Takie zachowanie może być oczywiście wynikiem wewnętrznej potrzeby każdej osoby; może jednak nieść szereg negatywnych konsekwencji indywidualnych i społecznych: niekoherencję pamięci zbiorowej, konflikt psychiczny i tożsamościowy, paradygmat milczenia i powtórna wiktymizację.

Przykład Rwandy pokazuje, że pomiędzy prawdą a pojednaniem istnieje konieczny związek. Określone postawy i zachowania, jeśli są kreowane w wyniku reedukacji oraz pod wpływem strachu przed odpowiedzialnością prawną, stawiają pod znakiem zapytania prawdziwość wypowiedzi o całkowitym pojednaniu¹⁰³. Rządowe sterowanie narracją o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości prowadzi do instytucjonalizacji pamięci i pojednania¹⁰⁴. To z kolei może powodować wykluczenie, dyskryminację, pogłębić brak zaufania, a w skrajnych przypadkach zrodzić „wymuszone przebaczenie”¹⁰⁵. Zatem, kwestią dyskusyjną jest to, czy w Rwandzie faktycznie udało się rekuncylacja, czy jednak narracja sukcesu przykrywa trudną prawdę – społeczeństwo rwandyjskie osiągnęło jedność, jednakże bez prawdziwego pojednania.

¹⁰⁰ S. Buckley-Zistel, *We Are Pretending Peace: Local Memory and the Absence of Social Transformation and Reconciliation in Rwanda*, [w:] *After Genocide: Transitional Justice in Post-Conflict Reconstruction and Reconciliation in Rwanda and Beyond*, red. P. Clark, Z.D. Kaufman, New York, 2009, s. 157.

¹⁰¹ Tamże, s. 160.

¹⁰² S. Haugballe, *Public and Private Memory of Lebanese Civil War*, „Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East” 2005, vol. 25(1), s. 198.

¹⁰³ C. Ntampaka, *Mémoire et réconciliation au Rwanda: écart entre les pratiques populaires et les actions de l'autorité*, „Dialogue” 2002, vol. 226, s. 17.

¹⁰⁴ I. Nuzov, *Freedom of Symbolic Speech in the Context of Memory Wars in Eastern Europe*, „Human Rights Law Review” 2019, vol. 19(2), s. 231; M. Bucholc, *Commemorative Lawmaking: Memory Frames of the Democratic Backsliding in Poland after 2015*, „Hague Journal on the Rule of Law” 2019, vol. 11, s. 85; O. Muñoz-Rojas Oscarsson, *Granite Remains: Francoist Monuments Today*, „Public Art Dialogue” 2012, vol. 2(2), s. 147–148.

¹⁰⁵ M. Myl-Chojnacka, *Can Memory and Truth...* s. 358; Y. Gutman, N. Tirosh, *Balancing Atrocities and Forced Forgetting: Memory Laws as a Means of Social Control in Israel*, „Law and Social Inquiry” 2021, vol. 46(3), s. 2; N. Tirosh, A. Schejter, *„I Will Perpetuate Your Memory through All Generations”: Institutionalization of Collective Memory by Law in Israel*, „International Journal of Media and Cultural Politics” 2015, vol. 11(1), s. 27.